

Πανεπιστημιακές σπουδές τριετούς διάρκειας: Απαρχή αποδόμησης της συγκροτημένης θεραπείας της επιστήμης

Η α σας φανεί ίσως παρατραβηγμένο, αλλά το πράγμα έχει ως εξής: Τα τελευταία χρόνια οι κρατούντες φαίνεται με την αφορούσα τα πανεπιστήμια πολιτική τους να λένε πως ό,τι ήταν να ερευνήσουμε και να μάθουμε το ερευνήσαμε και το μάθαμε ήδη προ πολλού. Δεν θέλουμε πλέον άλλη επιστημονική γνώση. Αυτό που μας ενδιαφέρει τώρα πια είναι η φτηνή και επικερδής οικονομική χρήση της ήδη κτηθείσας επιστημονικής γνώσης.

Η επιστημονική γνώση καλλιεργείται, προάγεται, παράγεται και μεταδίδεται συστηματικά μόνον στα Πανεπιστήμια. Θα αντιτείνετε ίσως: Μα και αλλού, όπως π.χ. σε Ερευνητικά Ιδρύματα, Ινστιτούτα κ.λ. Βεβαίως! Όμως αυτό το «αλλού» όχι μόνον δεν θα υπήρχε καν, αλλά θα ήταν αδιανόητο χωρίς τις προαναφερθείσες δραστηριότητες των Πανεπιστημίων. Κατά την ανάπτυξη και την εξέλιξη τους τα τελευταία διαμόρφωσαν διάφορους επιστημονικούς τομείς («disciplines», «Fächer»), επιμέρους «επιστήμες»): τη νομική, την ιατρική, τη φιλοσοφική, τη μαθηματική, τη θεολογική, τη φυσική, τη χημική, την επιστήμη του κράτους και άλλες «επιστήμες». Και θεράπευαν καθεμιά από αυτές τις «επιστήμες» σε ένα αντίστοιχο Τμήμα Σπουδών. Τη νομική στο Νομικό, τη μαθηματική στο Μαθηματικό Τμήμα Σπουδών κ.ο.κ. Κι επίσης ανταποκρίθηκαν στη διαφοροποίηση και περαιτέρω εξειδίκευση των επιστημονικών αντικειμένων και πεδίων, που προέκυψαν με την πρόοδο της επιστήμης εν γένει, ιδρύοντας νέα Τμήματα Σπουδών, πολλά από τα οποία προέκυψαν από τη διαφοροποίηση ήδη υπαρχόντων, και ομαδοποιώντας ορισμένα συναφή από αυτά σε Σχολές, όπως την Ιατρική Σχολή, τη Σχολή Θετικών Επιστημών, τη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών κ.ο.κ.

Υπήρξε μια σοφή πρακτική αυτή η οριοθέτηση των επιμέρους «επιστημών», όπως προέκυπτε από την πρόοδο της επιστήμης και την αντιστοιχούσα σ' αυτήν διαφοροποίηση των γνωστικών αντικειμένων και πεδίων. Και κακώς, κάκιστα,

αριστεροί και αριστεριστές εγκυλοούσαν θεράποντες των επιμέρους επιστημονικών τομέων, που προέκυπταν με την πρόοδο της επιστήμης, συλλήβδην ως Fachidioten, δηλ. ως περιορισμένης αντίληψης γνώστες του επιμέρους επιστημονικού αντικείμενου και μόνον, οι οποίοι κρίνουν όλα τα πράγματα με μόνο κριτήριο τις δικές τους ειδικές επιστημονικές γνώσεις. Ασφαλώς και είναι περιορισμένης αντίληψης αυτός που γνωρίζει μόνον τα της επιστήμης του και κρίνει με κριτήριο αυτές τις ειδικές επιστημονικές του γνώσεις. Ευκαταίο και καλό είναι ασφαλώς να έχει κανείς και άλλες επιστημονικές γνώσεις πέραν αυτών της ίδιας της δικής του επιμέρους επιστήμης. Πού όμως θα τις βρεί για να τις αποκτήσει, αν δεν τις παράξουν και τις διαθέσουν κάποιοι ειδικοί επιστήμονες, έστω κι αν πολλοί απ' αυτούς τους τελευταίους είναι «Fachidioten»; Δεν είναι βέβαια εγγύηση, είναι όμως αναγκαία προϋπόθεση της ανοιχτής αντίληψης η επιστημονική εξειδίκευση. Διότι και για τον καταμερισμό της επιστημονικής εργασίας ισχύει ό,τι ισχύει για τον καταμερισμό της εργασίας εν γένει: προάγει την παραγωγή, εν προκειμένω την παραγωγή της γνώσης, της γνώσης εν γένει και όχι μόνον της εξειδικευμένης. Έτσι λοιπόν, δεν έχει κατ' ανάγκην ευρεία και ορθή αντίληψη του κόσμου όποιος γνωρίζει καλά το επιστημονικό του αντικείμενο, δεν μπορεί όμως κανείς να έχει ευρεία και ορθή γνώση του κόσμου αν ο ίδιος δεν γνωρίζει καλά το δικό του επιμέρους επιστημονικό αντικείμενο, αλλ' επίσης και κυρίως αν και άλλοι δεν γνωρίζουν καλά τα ίδια τα δικά τους επιστημονικά αντικείμενα.

Τι σχέση έχουν όλα αυτά με το «3 + 2 + 3», δηλ. με τη λεγόμενη Συμφωνία της Μπολόνια των χωρών-μελών της Ε.Ε., η οποία προβλέπει ότι μέχρι το 2010 οι προπτυχιακές πανεπιστημιακές σπουδές, που διαρκούν σήμερα κατ' ελάχιστον 4, 5 ή 6 χρόνια, θα πρέπει να διαρκούν κατ' ελάχιστον 3 χρόνια (και ότι αυτών των προπτυχιακών σπουδών διάρκειας τριών χρόνων θα έπονται, για όποιον επιθυμεί και δύναται, μεταπτυχιακές σπουδές διάρκειας 2 χρόνων και εκπόνηση διδακτορικής διατριβής διάρκειας 3 χρόνων);

Παιδεύστε μου εσείς και εκπαιδεύστε μου όχι γιατρούς και μηχανικούς, χημικούς και φυσικούς, αλλά έστω οικονομολόγους σε τρία χρόνια. Είναι απολύτως αδύνατον. Υπήρχαν και υπάρχουν βέβαια σπουδές τριετούς διάρκειας (με Μπάτσελορ) στη Μ. Βρετανία και στις Η.Π.Α. Κανείς όμως δεν θεωρεί έναν τριετούς φοιτητή οικονομολόγο π.χ., οικονομολόγο, αν αυτός δεν έχει κάνει στην συνέχεια και αντίστοιχες μεταπτυχιακές σπουδές. Αλλά κι αυτό το τελευταίο εξαρτάται από το αν αυτός έχει κάνει μεταπτυχιακές σπουδές (διάρκειας ενός ή δύο ετών) με ή χωρίς γραπτή διπλωματική εργασία.

Στην Ηπειρωτική Ευρώπη, π.χ. στην Γερμανία, καιτοι η προβλεπόμενη ελάχιστη διάρκεια σπουδών είναι 4 χρόνια, κανένας καλός φοιτητής, π.χ. της οικονομίας, δεν διανοείτο να τις περατώσει πριν το 5ο έτος. Γιατί; Διότι θα αποτύγχανε στις διπλωματικές εξετάσεις (οι οποίες, ειρήσθω εν παρόδω, συμπεριλαμβάνουν

και γραπτή διπλωματική εργασία συχνά έκτασης διδακτορικής διατριβής). Και ομιλούμε για οικονομολόγους και όχι για χημικούς που χρειάζονται 7 τουλάχιστον χρόνια για να πάρουν το δίπλωμά τους.

Γι' αυτό και στην Ηπειρωτική Ευρώπη, δεν υπήρξαν μεταπτυχιακές σπουδές¹. Διότι ό,τι μάθαιναν στις μεταπτυχιακές τους σπουδές οι φοιτητές τριετούς φοίτησης στη Μ. Βρετανία και στις Η.Π.Α. το είχαν ήδη μάθει οι φοιτητές τετραετούς φοίτησης στην Ηπειρωτική Ευρώπη κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών τους σπουδών. Μάλιστα η Γερμανία αναγνώριζε παλιότερα ως ισότιμα των δικών της πτυχίων μόνον πτυχία τετραετούς φοίτησης με γραπτή διπλωματική εργασία από όποια χώρα κι αν προέρχονταν αυτά. Ως εκ τούτου, δεν αναγνώριζε πτυχία τριετούς φοίτησης από την Μ. Βρετανία, αλλά ούτε και τέτοια πτυχία συνοδευόμενα από μεταπτυχιακό δίπλωμα χωρίς διπλωματική εργασία. Αναγνώριζε ως ισότιμα των δικών της πτυχίων προπτυχιακών σπουδών μόνον πτυχία προπτυχιακών σπουδών τριετούς διάρκειας συνοδευόμενα από μεταπτυχιακές σπουδές με γραπτή διπλωματική εργασία. Κάτοχοι πτυχίων προπτυχιακών σπουδών τριετούς διάρκειας συνοδευόμενα από μεταπτυχιακές σπουδές χωρίς γραπτή διπλωματική εργασία, που ήθελαν να εκπονήσουν διδακτορική διατριβή, υποχρεούντο, όπως κατά τα λοιπά και οι κάτοχοι διπλώματος προπτυχιακών σπουδών τετραετούς διάρκειας χωρίς γραπτή διπλωματική εργασία, να εκπονήσουν εκεί γραπτή διπλωματική εργασία.

Για ποιους, λοιπόν, λόγους αυτή η διολίσθηση στις σπουδές τριετούς διάρκειας; Ο κυριότερος είναι: Η φθηνεία. Τρία χρόνια κοστίζουν λιγότερο απ' ό,τι τέσσερα, πέντε, έξι ή επτά. Διότι, τι να τα κάνουμε τα τέσσερα, πέντε, έξι ή επτά, τα οποία κοστίζουν περισσότερα από τα τρία; Εγγυούνται περισσότερη γνώση; Ε, και λοιπόν; Ό,τι ήταν να μάθουμε, το μάθαμε. Τώρα πλέον πρόκειται για τη φτηνή και επικερδή οικονομική εφαρμογή και χρήση των ήδη κτηθεισών γνώσεων. Και με τους τόπους παραγωγής νέας γνώσης, δηλ. με τα Πανεπιστήμια, τι κάνουμε; Τα βάζουμε, εισάγοντας τις σπουδές τριετούς διάρκειας, να εκπαιδεύουν άτομα κατάλληλα για την φτηνή και επικερδή οικονομική εφαρμογή και χρήση της κεκτημένης ήδη γνώσης. Και τι θα γίνει στο εξής χωρίς την παραγωγή νέας γνώσης; Θα δούμε αργότερα. Διότι, τι μας ενδιαφέρει σήμερα τι θα γίνει αύριο ή μεθαύριο, όταν το σήμερα είναι επικερδές; Αύριο, μεθαύριο θα δούμε τι θα κάνουμε. Τι μας αποφέρει το σήμερα μας ενδιαφέρει σήμερα.

Και πώς επιβάλλουν κάτι τόσο κοντόφθαλμο και παράλογο; Σύμφωνα με την αρχή: όλα δικά μας είναι, ό,τι θέλουμε κάνουμε και επιβάλλουμε. Όπως κατά τον Ευαγγελιστή Ματθαίο, αν θαμάμαι καλά, απάντησε ο Ιησούς στις αιτιάσεις καλόπιστων ότι οι μαθητές του εργάστηκαν Σάββατο: «Κύριος δε εστί γαρ και του Σαββάτου ο υίός του ανθρώπου». Τουτέστιν μεθερμηνευόμενον: Και η Ανώτατη Παιδεία δική μας είναι, ό,τι θέλουμε την κάνουμε.

Αλλά τι θέλουν εντέλει να κάνουν οι κρατούντες με την Ανώτατη Παιδεία;

Πρώτον, θέλουν να πληρώνουν λιγότερα για αυτήν. Και, δεύτερον, και σε αντιστοιχία με την μειούμενη χρηματοδότησή της, να την αναγκάσουν να πάψει να καλλιεργεί και να μεταδίδει παλιά, να παράγει, να καλλιεργεί και να μεταδίδει νέα γνώση και να εκπαιδεύει τώρα πλέον απλώς και μόνον με χαμηλό κόστος φοιτητές που θα χρησιμοποιούν οικονομικώς επικερδέστερα απ' ό,τι μέχρι σήμερα την ήδη υπάρχουσα γνώση. Διπλό, λοιπόν, το κέρδος. Σ' ένα τρίτο επίτευγμα, σε μια, όμως, ειπείν, παράπλευρη ωφέλεια των κρατούντων θα αναφερθούμε παρακάτω.

Και πώς θέλουν να τα πετύχουν αυτά; Μα υποβαθμίζοντας αντιστοίχως και καταλλήλως τις λειτουργίες των Πανεπιστημίων. Διέφθειραν εν πρώτοις κάθε έννοια επιστημονικής ειδίκευσης, ιδρύοντας εξωτικά Τμήματα Προπτυχιακών Σπουδών, στα οποία δεν αντιστοιχεί καμιά επιμέρους «επιστήμη» που να προκύπτει από την διαφοροποίηση της επιστήμης εν γένει κατά την πρόοδό της. Έτσι προέκυψαν επιμέρους «επιστήμες», όπως η Κοινωνική Ανθρωπολογία, Κοινωνική Θεολογία, Κοινωνική Πολιτική, Τουριστική κ.α. μέσω της ίδρυσης αντιστοιχών Τμημάτων Σπουδών². Στην συνέχεια «αναβάθμισαν» ή, αν επιθυμείτε, «ανωτατοποίησαν» τα τριετούς φοίτησης και εγνωσμένης επιστημονικής στάθμης ΤΕΙ σε Πανεπιστήμια και Πολυτεχνεία³. Και τώρα, με το 3 (+ 2 + 3) της Μπολόνια, δηλ. με την επιδιωκόμενη υποβάθμιση των πανεπιστημιακών σπουδών από τετραετούς έως επταετούς σε τριετούς φοιτήσεως, ΤΕΙοποιώντας τα Πανεπιστήμια και Πολυτεχνεία.

Εδώ στην Ελλάδα αυτές οι ευγενείς φιλοδοξίες και προσπάθειες των κρατούντων πέρασαν σχεδόν απαρατήρητες. Έτσι δεν συζητήθηκαν. Αλλού, π.χ. στην Γερμανία, έγινε μεγάλη συζήτηση. Και αυτοί που αντιτάχθηκαν εκεί στο προαναφερθέν πρόγραμμα των κρατούντων για την Ανώτατη Εκπαίδευση με άρθρα τους δεν ήσαν μόνον αριστεροί επιστήμονες σε αριστερά, αντίστοιχης κυκλοφορίας έντυπα, αλλά, κυρίως ονομαστοί, πολιτικά συντηρητικοί καθηγητές μεγάλων πανεπιστημίων σε μεγάλες, διεθνούς κυκλοφορίας συντηρητικές («Frankfurter Allgemeine», «Welt») και συντηρητικές-φιλελεύθερες («Süddeutsche Zeitung») εφημερίδες. Αλλ' ανεξαρτήτως της όποιας αντίστασης οι κρατούντες δεν μπορούν, και κατά κάποιον τρόπο δεν θέλουν, να υποχρεώσουν τα Πανεπιστήμια στην χωρίς εξαίρεση εισαγωγή της τριετούς διάρκειας προπτυχιακών σπουδών. Γιατί; Διότι σε πολλά Τμήματα Σπουδών αυτό είναι απολύτως αδύνατον. Αναλογισθείτε γιατρούς, μηχανικούς, χημικούς, φυσικούς, βιολόγους, νομικούς τριετούς φοιτήσεως. Δεν γίνεται. Οπότε τι κάνουμε; Αφήνουμε το πράγμα ως έχει, αλλά ανοίγουμε την εξής δυνατότητα: Όπως σήμερα –κακώς βέβαια– κάθε Τμήμα Σπουδών μπορεί να ιδρύσει Πρόγραμμα ή Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών, θα μπορεί τώρα πλέον να ιδρύει, αυτό το ίδιο ή σε συνεργασία με άλλα Τμήματα Σπουδών, και Πρόγραμμα ή Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης – πέραν του υπάρχοντος μέχρι σήμερα ενός και μοναδικού Προγράμματος Προπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος. Πώς γίνεται αυτό; Ένα, δύο, τρία μέλη ΔΕΠ του Τμήματος Σπουδών

(σε συνεργασία ή μη με μέλη ΔΕΠ άλλων Τμημάτων Σπουδών) σχεδιάζουν ένα τέτοιο Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης, συντάσσουν ένα manual λειτουργίας σε αντιστοιχία με όσα προβλέπει η Συμφωνία της Μπολόνια και οι σχετικοί νόμοι των χωρών-μελών της Ε.Ε. και υποβάλουν το όλο πράγμα για πιστοποίηση σε μια (ασφαλώς) μη κερδοσκοπική εταιρεία πιστοποίησης, πληρώνοντας εκεί γύρω στα 15.000 ευρώ, και, όταν πάρουν την πιστοποίηση, αρχίζουν να λειτουργούν το εν λόγω Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς διάρκειας στα διοικητικά πλαίσια του Τμήματος Σπουδών, στο οποίο εργάζονται. Δέχονται, λοιπόν, φοιτητές και τους διδάσκουν για τρία χρόνια. Τι τους διδάσκουν σ' αυτά τα τρία χρόνια; «Χρήσιμα» πράγματα βεβαίως. Διότι τι άλλο θα μπορούσαν να τους διδάξουν σε τρία χρόνια; Μόνον ό,τι κατά το δη λεγόμενον ζητάει η αγορά.

Είναι λίγο δύσκολο να παρουσιάσουμε το πράγμα στην ολότητά του. Γι' αυτό θα δώσουμε ένα παράδειγμα που αφορά την οικονομική επιστήμη. Ο αναγνώστης μπορεί, ανάλογα με την επιστημονική του παιδεία, να βρει και παραδείγματα από άλλες επιμέρους επιστήμες για να κατανοήσει το πράγμα στην ολότητά του.

Έστω, λοιπόν, ένα Τμήμα Οικονομικών Επιστημών ελάχιστης τετραετούς φοίτησης, οι φοιτητές του οποίου το εγκαταλείπουν, όταν μετά από τέσσερα, ή κατά κανόνα περισσότερα, χρόνια περατώσουν επιτυχώς τις σπουδές τους, με το πτυχίο του οικονομολόγου. Σ' αυτό λοιπόν το Τμήμα Σπουδών ιδρύεται –πέραν του ενός και μοναδικού Προγράμματος Προπτυχιακών Σπουδών που υφίστατο μέχρι τώρα– κατά τον προαναφερθέντα τρόπο, επειδή έτσι δήθεν το ζητάει η αγορά, και ένα Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης, π.χ., «Πολιτιστική Διοίκηση». Σε τι παραπέμπει ο τίτλος; Προφανώς στην διοικητική και οικονομική διαχείριση επιχειρηματικά, ή οιονεί επιχειρηματικά, οργανωμένων πολιτιστικών δραστηριοτήτων (κινηματογραφικών κέντρων, θεάτρων, μουσείων, μεγάρων μουσικής, γκαλερί κ.τ.λ.). Μη ρωτήσετε: τι είδους επιστήμη είναι αυτή η «Πολιτιστική Διοίκηση» για να πρέπει να θεραπεύεται από το Πανεπιστήμιο; Διότι εδώ δεν πρόκειται για την επιστήμη και την θεραπεία της, αλλά για ανταπόκριση στις υποτιθέμενες ανάγκες της λεγόμενης αγοράς. Και γιατί να ιδρυθεί αυτό το Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης σε ένα Τμήμα Οικονομικών Επιστημών και όχι σε ένα Τμήμα Θεατρολογίας, Κινηματογραφίας, Μουσειολογίας, Μουσικολογίας, ή όπως αλλιώς λέγονται αυτές οι «επιστήμες» που προέκυψαν προσφάτως, όχι βέβαια από την ανάπτυξη της επιστήμης εν γένει και την διαφοροποίηση των γνωστικών της αντικειμένων; Μα βέβαια και μπορεί, αν υπάρξουν σε αυτά τα τελευταία Τμήματα Σπουδών, επιστημονικά βεβαίως και μόνον, προχωρημένοι διδάσκοντες, ιδίως αν το εν λόγω Πρόγραμμα ιδρυθεί ως διατμηματικό. Ιδρύεται, λοιπόν, το εν λόγω Πρόγραμμα σε ένα από τα προαναφερθέντα Τμήματα Σπουδών ως διατμηματικό ή μη Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης. Τι, δεδομένου του αντικειμένου του, θα διδάσκεται σ' αυ-

τό το Πρόγραμμα Σπουδών; Για να αρχίσουμε με ό,τι έχει εγγύτερη σχέση με τα οικονομικά: λίγο οικονομική διαχείριση, λίγο λογιστικά, λίγο μάρκετινγκ, λίγο οργάνωση γραφείου και λίγο χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών. Κατά τα λοιπά, αρκετή κουλτούρα, τουτέστιν λίγο θέατρο, λίγο κινηματογράφος, λίγο μουσική, λίγο μουσεία και εκθέσεις και γκαλερί και ό,τι άλλο προκύψει. Δηλ. εντέλει, πολύ διαφοροποιημένο πράγμα, τουτέστιν πολύ πασπάλισμα. Για αυτό και προβλέπονται τα τρία έτη σπουδών 180 (!!!) μαθήματα (σε αντιστοιχία με τις προβλεπόμενες 180 πιστωτικές μονάδες).

Τι προκύπτει για την διάρκεια ενός μαθήματος ανά διαρκούν 13 εβδομάδες εξάμηνο; Σήμερα υπάρχουν μαθήματα 2, 3 ή 4 ωρών ανά εβδομάδα και εξάμηνο. Δηλ. οι φοιτητές διδάσκονται αντιστοίχως ένα μάθημα $2 \times 13 (= 26)$ ή $3 \times 13 (= 39)$ ή $4 \times 13 (= 52)$ ώρες στο εξάμηνο. Ας κάνουμε τον αντίστοιχο λογαριασμό για το εν λόγω Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης. Σήμερα οι παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο διαρκούν το πολύ 24 ώρες την εβδομάδα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, στο εν λόγω Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης διδάσκονται στα τρία έτη σπουδών 180 μαθήματα, δηλ. $180 / (3 \times 2) [= 30]$ μαθήματα ανά εξάμηνο. Οπότε σε κάθε μάθημα αντιστοιχεί κάτι λιγότερο από μια ώρα διδασκαλίας ανά εβδομάδα και εξάμηνο. Ακούμε ότι στην Γερμανία σε σχετικά Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης υπάρχουν μαθήματα διάρκειας 5-6 ωρών ανά εξάμηνο (όχι ανά εβδομάδα και εξάμηνο, αλλά ανά εξάμηνο!) και κατ' οίκον γραπτές εργασίες 3-5 σελίδων που απαιτούνται για να «περάσει» κανείς ένα μάθημα που αντιστοιχεί σε μία πιστωτική μονάδα.

Και ποιος θα διδάσκει σ' αυτά τα προγράμματα Σπουδών; Αν το Πρόγραμμα λειτουργεί στα διοικητικά πλαίσια ενός Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης, θα δεχτούμε ότι διδάσκοντες αυτού του Τμήματος θα μπορέσουν να καλύψουν ορισμένα από τα οικονομικά μαθήματα. Δεδομένων της, ούτως ειπείν, επιστημονικής ευρύτητας και του ακραίου κατακερματισμού των μαθημάτων, θα αναζητηθούν διδάσκοντες σε Τμήματα Σπουδών του ιδίου ή άλλων Πανεπιστημίων και μάλλον στην ευρύτερη πιάτσα μεταξύ συγγενών και φίλων. Ο γνωστός τους φοροτεχνικός θα διδάξει πέντε-έξι ώρες λογιστική. Και άλλοι γνωστοί θα διδάξουν θεατρολογία κ.ο.κ. για εξίσου μακρό διάστημα με εξίσου μεγάλο κέφι. Και ποιός θα τους πληρώσει αυτούς; Κανείς. Και πώς θα διασφαλίσει κανείς τη συνεργασία τους; Φυσικά μέσω διαβεβαίωσης ότι το ζήτημα θα διευθετηθεί σύντομα. Πώς; Μάλλον μέσω επιβολής διδάκτρων, όπως γίνεται σήμερα με τα περισσότερα Μεταπτυχιακά Προγράμματα Σπουδών.

Και πόσο θα διαρκέσουν αυτά τα Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης; Όσο διαρκέσουν οι αυταπάτες των φοιτητών που εγγράφονται σε αυτά. Δηλ. θα είναι βραχύβια. Και τι θα γίνει μετά; θα ιδρυθούν, πάντα βέβαια σε αντιστοιχία προς τις ανάγκες τις αγοράς, νέα Προγράμματα Προπτυχιακών Σπου-

δών τριετούς φοίτησης, π.χ. για τη Διοίκηση Υγείας, για τη Διοίκηση Ασφαλιστικών Ταμείων, για τη Διοίκηση της Τοπικής Αυτοδιοίκησης κ.ο.κ.

Κι επίσης, κάθε Τμήμα, π.χ., Οικονομικών Επιστημών δεν θα ιδρύσει βέβαια ένα μόνον, αλλά πολλά Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης, ιδίως όταν θα έχουν επιβληθεί δίδακτρα. Δεδομένων των γλισχρών αμοιβών τους, πολλά μέλη ΔΕΠ θα ακολουθήσουν αυτήν την πρακτική. Άλλωστε, ορισμένα από αυτά ασκούν αυτήν την πρακτική με διάφορα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Και με την κύρια αποστολή του εν λόγω Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, δηλ. με την λειτουργία του, ας το πούμε έτσι, κανονικού Προγράμματος Προπτυχιακών Οικονομικών Σπουδών τετραετούς διάρκειας, τι θα γίνει; Ποιος θα την υπηρετήσει; Μάλλον λίγα από τα μέλη ΔΕΠ. Μακροπρόθεσμα το Τμήμα αυτό Οικονομικών Σπουδών θα καταλήξει να είναι απλώς και μόνον η διοικητική στέγη για διάφορα εναλλασσόμενα κερδοφόρα Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης.

Και ποιες άλλες συνέπειες θα έχουν τα παραπάνω για την επιστήμη; Ας δούμε ποιες. Ένα μικρό μόνον μέρος των φοιτητών του εν λόγω Τμήματος Οικονομικών Επιστημών θα εξακολουθεί να σπουδάξει Οικονομικές Επιστήμες, να παρακολουθεί δηλ. το κύριο Πρόγραμμα Σπουδών τετραετούς φοίτησης. Οι περισσότεροι θα παρακολουθούν τα εναλλασσόμενα Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς. Θα μπορούσε να πει κανείς: Ε, και; Μια χαρά είναι όλα αυτά. Το πράγμα δεν έχει όμως έτσι. Διότι, υποθέστε προς στιγμήν ότι αυτή η κατάσταση εδραϊούται. Δηλ. ότι όλα τα Τμήματα Οικονομικών Σπουδών λειτουργούν όπως το προαναφερθέν. Κι ότι το ίδιο περίπου συμβαίνει και με πολλά άλλα Τμήματα Σπουδών, όπως τα Τμήματα Θεατρολογίας, Κινηματογραφίας, Μουσικολογίας, Μουσειολογίας κ.τ.λ. Όλα αυτά τα Τμήματα δεν θα μπορούν να ανταποκριθούν στην κύρια αποστολή τους, να παράγουν δηλ. καλούς Οικονομολόγους, Θεατρολόγους, Κινηματογραφολόγους, Μουσικολόγους, Μουσειολόγους κ.τ.λ. Τότε μετά από λίγα χρόνια ποιοι Οικονομολόγοι, Θεατρολόγοι, Κινηματογραφολόγοι, Μουσικολόγοι, Μουσειολόγοι κ.τ.λ. θα διδάσκουν στο Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης «Πολιτιστική Διοίκηση»; Θα καταρρεύσουν σιγά-σιγά όλα. Φανταστείτε τι είδους επιστήμη θα έχουμε. Η σκιαγραφηθείσα λογική των κρατούντων είναι, λοιπόν, κοινωνικά καταστροφική. Γιατί; Διότι χάριν, δήθεν, των αναγκών της αγοράς αποδομεί τον καταμερισμό της εργασίας στην επιστήμη. Για να γίνει αυτό κατανοητό: Τι να διδάξει αργότερα στο πανεπιστήμιο ο καλύτερος απόφοιτος του Προγράμματος Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης «Πολιτιστική Διοίκηση»; Οικονομικά; Λογιστική; Διοίκηση; Μάρκετινγκ; Θεατρολογία; Μουσικολογία; Μουσειολογία;...

Τι απ' όλα αυτά που διδάχθηκε επί τροχάδην; Τίποτα απ' όλα αυτά. Και τι θα γίνει τότε με την αναπαραγωγή της επιστήμης; Τι να γίνει; Τίποτα. Θα πρέπει

αργότερα, πολύ αργότερα, να ξαναθυμηθούμε την επιστήμη, να την επανακαλύψουμε και να την ανασυστήσουμε.

Αλλά ας έλθουμε στην χώρα μας. Και στην χώρα μας υπάρχει η πολιτική βούληση των κρατούντων να πραγματοποιήσουν τα όσα δυσόιωνα περιγράψαμε παραπάνω – προς όφελος των συμφερόντων του κεφαλαίου.

Πέρασε σχετικά απαρατήρητος ο όχι και τόσο πρόσφατος νόμος 3374/1.8.2005 «Διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση. Σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων – Παράρτημα διπλώματος» και ιδίως το Κεφάλαιο Β' αυτού του νόμου «Σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων – Παράρτημα διπλώματος» που μας ενδιαφέρει εδώ. Παραθέτουμε αυτούσιο το άρθρο 14 αυτού του Κεφαλαίου, για να κάνουμε στην συνέχεια ορισμένες παρατηρήσεις.

Άρθρο 14

Σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων

1. Τα προγράμματα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης οργανώνονται με βάση το σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων.
2. Το σύστημα μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων είναι ένα σύστημα περιγραφής των προγραμμάτων σπουδών των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης με την απόδοση πιστωτικών μονάδων στα στοιχεία που τα συνθέτουν. Οι πιστωτικές μονάδες εκφράζουν το φόρτο εργασίας που απαιτείται για την ολοκλήρωση των στόχων ενός ακαδημαϊκού προγράμματος από κάθε φοιτητή ή σπουδαστή.
3. Ο φόρτος εργασίας περιλαμβάνει το χρόνο που απαιτείται για την ολοκλήρωση όλων των προγραμματισμένων δραστηριοτήτων μάθησης, στο πλαίσιο ενός ακαδημαϊκού προγράμματος σπουδών, όπως η παρακολούθηση παραδόσεων, σεμιναρίων, η ανεξάρτητη μελέτη, η προετοιμασία εργασιών, η πρακτική άσκηση, η συμμετοχή στις εξετάσεις, η εκπόνηση διπλωματικής εργασίας.
4. Ο φόρτος εργασίας για κάθε φοιτητή ή σπουδαστή πλήρους φοίτησης κατά τη διάρκεια ενός ακαδημαϊκού έτους αποτιμάται σε εξήντα πιστωτικές μονάδες. Ο φόρτος εργασίας αποτιμάται ανά εξάμηνο σε τριάντα πιστωτικές μονάδες και ανά τρίμηνο σε είκοσι πιστωτικές μονάδες. Αρμόδια για την αντιστοίχιση του φόρτου εργασίας ανά μάθημα είναι τα συλλογικά όργανα διοίκησης των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης σύμφωνα με τις ισχύουσες διατάξεις.
5. Οι διατάξεις του παρόντος άρθρου δεν θίγουν τις ισχύουσες διατάξεις για τις διδακτικές μονάδες των μαθημάτων και τον ελάχιστο αριθμό διδακτικών μο-

νάδων που απαιτείται σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών για τη λήψη του πτυχίου.

6. Με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ρυθμίζονται ζητήματα που αφορούν στην εφαρμογή του συστήματος μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων»

Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει ευθέως: Και τι έχουν να κάνουν όλες αυτές οι ρυθμίσεις με την προαναφερθείσα υποτιθέμενη πρόθεση των κρατούντων να εισαγάγουν πανεπιστημιακή παιδεία τριετούς διάρκειας; Εκ πρώτης όψεως τίποτα. Ωστόσο ανακύπτουν ορισμένα ερωτήματα.

Μέχρι σήμερα κάθε πανεπιστημιακό Τμήμα Σπουδών έχει ένα Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τετραετούς τουλάχιστον διάρκειας με τα διδασκόμενα «μαθήματα» (μαθήματα, ασκήσεις κ.τ.λ.), ορισμένα από τα οποία οι φοιτητές πρέπει να παρακολουθήσουν υποχρεωτικώς (υποχρεωτικά μαθήματα), και άλλα, από τα οποία θα πρέπει να επιλέξουν και να παρακολουθήσουν έναν ορισμένο αριθμό (κατ' επιλογήν υποχρεωτικά μαθήματα). Σε κάθε μάθημα, υποχρεωτικό ή κατ' επιλογήν υποχρεωτικό, αποδίδονται ορισμένες διδακτικές μονάδες. Ορίζεται, επίσης, ο αριθμός των διδακτικών μονάδων που πρέπει να έχει, «περνώντας» τα αντίστοιχα μαθήματα, ο φοιτητής, για να πάρει το δίπλωμά του. Σε ορισμένα Τμήματα Σπουδών προϋπόθεση για την απόκτηση του διπλώματος είναι και η επιτυχής εκπόνηση γραπτής διπλωματικής εργασίας. Κάθε Τμήμα Σπουδών έχει ένα μόνον Πρόγραμμα Σπουδών – ακόμη κι αν αυτό το Πρόγραμμα Σπουδών προβλέπει δύο ή περισσότερες Κατευθύνσεις Σπουδών⁴. Προς τι, λοιπόν, η εισαγωγή ενός «συστήματος μεταφοράς και συσσώρευσης πιστωτικών μονάδων» στις προπτυχιακές (και στις μεταπτυχιακές) σπουδές; Μήπως η εισαγωγή αυτού του συστήματος θέλει να διευθετήσει ζητήματα, τα οποία προκύπτουν κατά τη μετεγγραφή φοιτητών από ένα σε άλλο πανεπιστήμιο του εσωτερικού ή κατά την για ορισμένα μόνον εξάμηνα μετάβαση φοιτητών Πανεπιστημίων του εσωτερικού σε Πανεπιστήμια χωρών της Ε.Ε. στα πλαίσια του Προγράμματος Erasmus; Μάλλον όχι. Διότι αυτά τα ζητήματα έχουν ήδη διευθετηθεί προ πολλού. Δεν υφίστανται, λοιπόν, ζήτημα μεταφοράς διδακτικών μονάδων ή, όπως λέγονται τώρα πλέον, πιστωτικών μονάδων από Πανεπιστήμιο του εσωτερικού σε άλλο Πανεπιστήμιο του εσωτερικού, ούτε επίσης στα πλαίσια του Προγράμματος Erasmus ζήτημα μεταφοράς διδακτικών ή πιστωτικών μονάδων από Πανεπιστήμια άλλων χωρών της Ε.Ε. σε Πανεπιστήμια της Ελλάδας. Ανακύπτει λοιπόν το ερώτημα: Σε τι αποσκοπεί αυτή η ρύθμιση του νόμου; Είμαστε, λοιπόν, έτσι αναγκασμένοι να αναζητήσουμε τις μη δεδηλωμένες, τη αληθεία, τις αποκρυπτόμενες προθέσεις και σκοπιμότητες του νομοθέτη.

Εν πρώτοις ξενίζει η σύμφυση προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών. Κυρίως όμως ξενίζει η έλλειψη, και για την ακρίβεια η αποφυγή, κάθε αναφοράς σε

Πανεπιστημιακά Τμήματα Σπουδών, καθένα από τα οποία έχει, όπως εκθέσαμε παραπάνω, ένα και μοναδικό Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τετραετούς τουλάχιστον διάρκειας. Και, για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι: Από τον νόμο δεν προκύπτει ότι το Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών, στο οποίο αυτός αναφέρεται, είναι το προαναφερθέν ένα και μοναδικό Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών του κάθε Τμήματος Σπουδών, αλλά αντιθέτως προκύπτει ότι είναι κάτι άλλο, όλως διαφορετικό από αυτό το τελευταίο. Έτσι λοιπόν, σε κάθε Πανεπιστημιακό Τμήμα Σπουδών θα δύνανται πλέον να υπάρχουν, πέραν του ενός και μοναδικού μέχρι σήμερα Προγράμματος Προπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος, και άλλο ή άλλα Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών – διατμηματικά ή μη. Δηλ. και Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς φοίτησης που προβλέπει η Συμφωνία της Μπολόνια.

Κι εκείνα τα τρίμηνα σπουδών που προβλέπει ο νόμος στο άρθρο 14, § 4; Αυτά τι είναι; Δεν προβλέπει ο ισχύων νόμος – πλαίσιο για την Ανώτατη Εκπαίδευση την ύπαρξή τους και ως εκ τούτου δεν υπάρχουν στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Αυτός ο νόμος προβλέπει μόνον εξάμηνα και, ως εκ τούτου, μόνον εξάμηνα υπάρχουν στα ελληνικά Πανεπιστήμια.

Τόσο η «μεταφορά πιστωτικών μονάδων» όσο και τα «τρίμηνα» προδίδουν την πρόθεση του νόμου να προετοιμάσει σε επίπεδο Ε.Ε. την συμφωνηθείσα στην Μπολόνια επιβολή των τριετούς διάρκειας πανεπιστημιακών σπουδών.

Και θα ρωτήσετε: Γιατί δεν επιβάλλει ευθέως, ρητά και ξεκάθαρα, η Ε.Ε. τις τριετείς πανεπιστημιακές σπουδές; Διότι εν μέρει δεν μπορεί και εν μέρει δεν θέλει. Γιατροί, μηχανικοί, νομικοί, φυσικοί, χημικοί, οικονομολόγοι και άλλοι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι θα αντιταχθούν. Κι επίσης, γιατρούς, μηχανικούς, φυσικούς, χημικούς τριετούς φοίτησης δεν τους θέλουν, για ευνόητους λόγους, ούτε οι κρατούντες. Τι θέλουν και τι μπορούν εν τέλει οι κρατούντες; θέλουν και μπορούν να επιβάλλουν γιατρούς, μηχανικούς, νομικούς, φυσικούς κ.τ.λ. και τριετούς φοίτησης, αλλά όχι μόνον τέτοιους. Γιατί; Για τους λόγους που αναφέραμε στα παραπάνω: Για λόγους κόστους και κέρδους.

Και πώς θα το πετύχουν αυτό; Να πείσουν δηλ. τα αντίστοιχα πανεπιστημιακά Τμήματα Σπουδών να παράξουν και γιατρούς, μηχανικούς κ.τ.λ. τριετούς φοίτησης; Λέγοντάς τους, κλείνοντάς συγχρόνως τους το μάτι: Κάντε ό,τι κάνατε μέχρι σήμερα. Συνεχίστε να λειτουργείτε το κανονικό σας τετραετούς τουλάχιστον διάρκειας Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών. Μπορείτε όμως επίσης, εσείς οι ίδιοι ή σε συνεργασία με άλλα Τμήματα Σπουδών, να προσφέρετε και Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών τριετούς διάρκειας που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς. Μια νύξη ότι δεν απειλούνται άμεσα τα κανονικά Προγράμματα Προπτυχιακών Σπουδών τετραετούς τουλάχιστον διάρκειας αποτελεί η § 5 του άρθρου 14 του νόμου, σύμφωνα με την οποία: «Οι διατάξεις του παρόντος άρθρου δεν θίγουν τις ισχύουσες διατάξεις για τις διδακτικές μονάδες των μαθημάτων και τον

ελάχιστο αριθμό διδακτικών μονάδων που απαιτούνται σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών για τη λήψη του πτυχίου». Τι λέει εδώ ο νομοθέτης στα πανεπιστημιακά Τμήματα Σπουδών; Τους λέει: Κάντε ό,τι κάνατε, φτιάξτε όμως και μερικά Προγράμματα τριετούς φοίτησης. Δεν χάλασε ο κόσμος. Θα χαλάσει ασφαλώς, όπως εκθέσαμε στα προηγούμενα.

Κατά τα λοιπά ο νόμος προβλέπει στο άρθρο 15 την έκδοση ενός Παραρτήματος του διπλώματος. Δηλ. όποιος παίρνει ένα δίπλωμα –και ένα δίπλωμα τριετών σπουδών– δεν θα παίρνει μόνον αυτό το δίπλωμα, αλλά και ένα Παράρτημα (στην ελληνική και «χωρίς καμιά οικονομική επιβάρυνση» και στην αγγλική) που επισυνάπτεται στο δίπλωμα «και περιέχει πληροφορίες σχετικά με τη φύση, το επίπεδο, το γενικότερο πλαίσιο εκπαίδευσης, το περιεχόμενο και το καθεστώς (sic – Γ.Σ.) των σπουδών, οι οποίες ολοκληρώθηκαν με επιτυχία από το άτομο που αναγράφεται ονομαστικά στο πρωτότυπο του τίτλου στο οποίο επισυνάπτεται το παράρτημα». Ελπίζω, ότι ο νοήμων αναγνώστης κατανοεί περί τίνος πρόκειται. Παλιά το δίπλωμα δηλούσε αφ' εαυτού τι σπούδασε κάποιος. Και το Τμήμα Σπουδών και το Πανεπιστήμιο που του το απένειμε εγγυάτο για την αξία του. Τώρα, με τις επαπειλούμενες σπουδές τριετούς διάρκειας που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς, δεν αρκεί το δίπλωμα και μόνον. Θα πρέπει να συνοδεύεται και από το προαναφερθέν παράρτημα, έτσι ώστε ο εργοδότης, στον οποίον καταθέτει ο προστρέχων πτυχιούχος τριετούς φοιτήσεως, να γνωρίζει αν ο εν λόγω γνωρίζει και γραφομηχανήν. Τα ακόλουθα, έτσι για την περίπτωση που ο αναγνώστης θεωρήσει ότι τα όσα εκθέσαμε παραπάνω είναι παρακινδυνευμένες εικασίες.

Την έγκριτη εφημερίδα «Το Βήμα» δεν υποψιάστηκε ποτέ κανείς πως θα είχε να προβάλλει αντιρρήσεις κατά της αναθεώρησης του άρθρου 16 του Συντάγματος έτσι ώστε να καταστεί νόμιμη και η ίδρυση ιδιωτικών Πανεπιστημίων. Στο φύλλο της τής Παρασκευής 12 Οκτωβρίου 2007 (σελ. Α3) η Νότα Τρίγκα σχολιάζει το νόμο, στον οποίο αναφερθήκαμε στα προηγούμενα. Τίτλος του άρθρου της; Ο εξής: «Πώς θα εφαρμοσθεί η οδηγία της Ε.Ε. Ιδιωτικά πανεπιστήμια από το παράθυρο. Τον δρόμο ανοίγει ως δούρειος ίππος το σύστημα των πιστωτικών μονάδων (η υπογράμμιση δική μας – Γ.Σ.)».

Να εικάσουμε μπορούμε μόνον (από το άρθρο της δεν προκύπτει) από πού συνήγαγε η κυρία Νότα Τρίγκα το συμπέρασμά της ότι ο προαφερθείς νόμος ανοίγει δια του συστήματος των πιστωτικών μονάδων ως δούρειου ίππου το δρόμο για την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων στη χώρα μας. Εικάζουμε, λοιπόν, ότι ο λάκκος της φάβας έγκειται στο άρθρο 15, § 1 του νόμου, σύμφωνα με το οποίο «Στο παράρτημα δεν γίνονται αξιολογικές κρίσεις και δεν υπάρχουν δηλώσεις ισοτιμίας ή αντιστοιχίας ή προτάσεις σχετικά με την αναγνώριση του τίτλου στο εξωτερικό». Μάλλον αυτά διάβασε η κυρία Νότα Τρίγκα κι εξήγαγε τα συμπεράσματά της περί προαγωγής των ιδιωτικών Πανεπιστημίων.

Τι λέει εδώ ο νομοθέτης; Ως οιονεί άγνωστος κινέζος παραγωγός ηλεκτρικών συσκευών λέει: Πάρτο και μη μου ζητήσεις ποτέ τα ρέστα. Όπως ο κινέζος αποποιείται κάθε ευθύνη στην περίπτωση που η συσκευή του σκάσει στα χέρια σας, έτσι και το ελληνικό κράτος λέει: Πάρτο, κι αν αργότερα σου πουν ότι είναι ισότιμο ή αντίστοιχο με αυτά των ΙΕΚ, των Κολλεγίων κ.τ.λ., έ, τότε, τι να κάνω εγώ;

Υστερόγραφο

Αν οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι ενδώσουν και σ' αυτό το σημαντικότατο ζήτημα, τότε οι κρατούντες θα έχουν πετύχει με τις σπουδές τριετούς διάρκειας όχι μόνον τους προαναφερθέντες δύο σκοπούς τους (μείωση του κόστους και αύξηση κερδών), αλλά και έναν τρίτο, άρρητο σκοπό. Αν κερδίσουν –κοντά σε πολλές άλλες– και αυτήν την παρτίδα, έχουν ήδη κερδίσει και μια ακόμη πιο σημαντική: Με ποιο κύρος και ποιο κουράγιο ποιος πανεπιστημιακός δάσκαλος θα μπορεί πλέον να λέει κάτι για εξίσου σημαντικά κοινωνικά ζητήματα, όπως π.χ. το Ασφαλιστικό; Και σ' αυτήν την τελευταία συνέπεια της από μέρος των πανεπιστημιακών δασκάλων αποδοχής των σπουδών τριετούς διάρκειας αποσκοπούν με την επιβολή αυτών των σπουδών οι κρατούντες.

Σημειώσεις

1. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε το Aufbaustudium του Πολυτεχνείου του Μονάχου. Ήταν μεταπτυχιακές σπουδές στα οικονομικά διάρκειας δύο ετών, τις οποίες πρόσφερε αυτό το Πολυτεχνείο σε μηχανικούς που ήθελαν να εργασθούν αργότερα ως διευθυντικά στελέχη σε βιομηχανικές επιχειρήσεις.

2. Τα παρατιθέμενα παραδείγματα είναι τα πλέον αθώα.

3. Καθόλου δεν αγνοούμε ότι πολλοί αξιόλογοι συνάδελφοι βρήκαν εξ ανάγκης για βιοποριστικούς λόγους στέγη στα ΤΕΙ.

4. Όπου υπάρχουν Κατευθύνσεις Σπουδών το Πρόγραμμα Σπουδών προβλέπει συνήθως για έναν ορισμένο αριθμό των πρώτων εξαμήνων κοινό Πρόγραμμα για όλους τους φοιτητές και τα υπόλοιπα εξάμηνα διαφοροποιημένο για κάθε Κατεύθυνση Σπουδών Πρόγραμμα Σουδών.

Benedict Livchits, Annenkov, O. Mandelstam και K. Tchoukovski, φωτ. 1914